

AXBOROTLAR / INFORMATION**ИЛМИЙ НАШРЛАРНИ ТАҚРИЗДАН ЎТКАЗИШ ВА ТУЗИЛМАСИНИНГ
СТАНДАРТЛИЛИГИ**

¹Авлакулов Мейли - т.ф.д, профессор, E-mail: mavlakulov@mail.ru
<http://orcid.org/0000-0002-8154-1153>

¹Хазратов Алишер Нормуродович – т.ф.ф.д., доцент. E-mail: khazratov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1300-0547>

¹Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти. Қарши ш., Ўзбекистон.

Илмий журналлар— илмий адабиётга тегишли бўлган даврий, яъни босма ёки электрон вариантдаги нашрлар саналади. У илмий ахборотларнинг асосий манбаларидан бири ҳисобланади. Одатда бундай журналлар тақриздан ўтказиладиган журналлар ҳисобланади, яъни муаллифлар томонидан жўнатиладиган барча мақолалар чоп эттирилишидан аввал мақола соҳасига яқин бўлган мустақил мутахассис-эксперт назоратидан ўтказилади.

Илмий мақолани бирламчи деб аташимиз учун у тўғри чоп этилган бўлиши талаб этилади. Яқин-яқинларда ҳам “бирламчи илмий нашр” тушунчасининг мазмун ва моҳияти устида тортишувлар бўлиб турар эди. Пировардида куйидаги тўхтамга келинди. “Бирламчи илмий нашр бу тадқиқот ҳақидаги мавжуд жиддий маълумотларни илк нашрий тақдимоти бўлиб, у ҳаммасларга тадқиқотга баҳо бериш, тажрибаларни ўтказа олиш, хулосаларга олиб келган интеллектуал жараёни баҳолаш имкониятини беради.

Бу тадқиқот ҳақидаги мавжуд жиддий маълумотларни илк нашрий тақдимоти ҳис қилиш органи орқали қабул қилишга мўлжалланган, доимий тартибда жойлаштирилган ва илмий ҳамжамият учун ҳеч қандай чекловсиз фойдаланиш имкониятига эга бўлиши ҳамда бир ёки бир нечта илмий нашрларни назорат қилиш тизимларига қўшилган бўлиши керак. Бу илмий тадқиқот ҳақидаги аввал чоп этилмаган материал, ҳаммас-тадқиқотчилар томонидан тақриздан ўтказиладиган ва фақат рецензия берувчиларнинг ижобий тақриزلаридан кейингина журналда чоп этиладиган нашрларга тақдим этилиши керак. Бу тақриздан ўтказиладиган журналларда (*peer-reviewed publication* –тақридан ўтказилган нашр) чоп эттириш деб номланади. Бу қоидаларга оғишмай амал қиладиган журналлар “тўғри” илмий адабиётлар деб аталади ва оригинал тадқиқот (асл тадқиқот) ҳақидаги тақдим этилган ҳисобот шундай журналларда чоп этилишига эришиш керак.

Тақриздан ўтказиладиган журналлар бошқа бирорта журналга тақдим этилмаган ва авваллари ҳеч қаерда чоп этилмаган қўлёзмаларни чоп этишга қабул қиладилар. Бутунлай қўлёзма ёки унинг салмоқли бир қисмини анжуман материаллари, техник бюллетенларда нашр этилиши, Интернет сайтларида жойлаштирилиши уни чоп этишга қабул қилмаслик учун етарли сабаб бўла олади. Шундай қилиб, “бехато” илмий мақола оригинал тадқиқотларни тавсифлаб берувчи ва тақриздан ўтказиладиган журналда чоп этилган мақола ҳисобланади. Тақриздан ўтказиладиган журналларда жойлаштириладиган оригинал илмий тадқиқотлар ҳақидаги (оригинал) мақолалардан ташқари бошқа нашрларда, бирламчи илмий нашр мезонларига жавоб бера олмайдиган, кўп миқдордаги бошқа турдаги илмий матнлар чоп этилади. Давлат ва хусусий ташкилотлар билан шартнома асосида бажарилган, тадқиқотлар ҳақидаги ҳисоботларнинг кўпчилиги, институт илмий тўпламлари, институт бюллетенлари бирламчи илмий адабиёт сифатида инобатга олинмайди [1].

Шунингдек, янгилик тарзидаги хабарлар жамоа доирасидаги нашрларда, чекланган фойланилинишга мўлжалланган журналларда чоп этилган мақолалар ҳам бехато илмий нашрларга кирмайди. Бироқ муҳандислик ва информацион-компьютерли соҳаларда бирламчи илмий нашрларга патентлар ва техник ҳисоботлар киради. Агар бирламчи илмий адабиёт мавжуд бўлса, иккиламчилари ҳам бўлади. Иккиламчи илмий адабиётларга, шунингдек, тақриздан ўтказиладиган журналларда чоп этиладиган, илмий шарҳлар кўринишидаги илмий

ишланмалар (*review papers*) киради. Илмий шарҳлар умумий мавзулар билан ўзаро боғланган ва аввал чоп этилган мақоллар таҳлиliga бағишланади.

Фақат илмий шарҳлар кўринишидаги мақолаларнигина чоп этадиган журналлар ҳам мавжуд. Улар бирламчи илмий нашрларни умумлаштириш, жамлаш, таҳлил қилиш ва синтез қилиш учун мўлжалланган. Илмий шарҳлар ҳеч қандай янгиликни ўзида мужассам этмайди деган фикр нотўғри ҳисобланади. Аксинча, айнан уларда янги назариялар туғилади, янги ғоялар ёки парадигмалар олдинга сурилади ва уларга бошқа мақолаларда кўпроқ ҳавола қилинади.

Илмий адабиётда катта илмий лойиҳалар бўйича илмий тадқиқот натижаларини ёритиб беришга, муайян илмий соҳадаги қўлга киритилган ютуқларни умумлаштиришга мўлжалланган, монография деб аталувчи китоблар муҳим ўрин эгаллайди. Монографиялар иккиламчи илмий нашрлар сирасига киради.

Анжуманларда қилинган илмий маърузалар бўйича мақолалар. Улар тегишли нашрларда (*conference reports, conference proceedings*) чоп этилади. Бундай илмий маърузаларнинг кўпчилиги оригинал илмий тадқиқотлар ҳақидаги илмий хабарларни ўзида мужассам этади, бироқ бундай нашрларнинг қўлёзмалари тақризлардан ўтказилмайди. Анжуманлардаги илмий маърузаларнинг кўпчилиги оригинал илмий тадқиқот натижаларининг бирламчи наشري ҳисобланмайди [2].

Кўплаб илмий маърузалар шарҳлаш тавсифида бўлади, оригинал тадқиқотларнинг тақдимоти эса қизиқарли илмий мулоҳазалар билан кузатиладиган натижалар ҳақида олдиндан хабар бериш ёки аксинча, биринчи марта тақдим этилмаётган материаллар саналади. У ёки бу турдаги илмий маърузалар “беҳато” нашр сифатида тан олинмайди. Қизиқарли илмий мулоҳазалар билан кузатиладиган натижалар ҳақида олдиндан хабар беришга келсак, одатда, анча кейинроқ бу илмий ишларнинг натижалари бирламчи илмий нашрда чоп этилади. Бу пайтга келиб муаллифлар якуний, ишончлироқ ва кенг кўламлироқ натижаларни қўлга киритган бўлади. Улар бу натижаларга қайта ишлов бериб ва тажрибавий услубиятни ҳужжатлаштиришга муваффақ бўлган бўладилар.

Демак, анжуман материалларининг кенг кўламдаги нашр этилиши бирламчи илмий адабиёт сифатида қаралиши мумкин эмас. Агар уларда оригинал илмий маълумотлар тақдим этилган бўлса, уларни яна тақриздан ўтказиладиган журналларда қайтадан чоп эттириш мумкин. Сўнгги пайтларда илмий анжуманларда қилинаётган илмий маърузаларнинг кўплари тақриздан ўтказиладиган журналларнинг махсус сонидан чоп этиш учун танлаб олинмоқда, нашр эттириш учун танлаб олинган мақолалар умумий ҳолда қабул қилинган тақриздан ўтказилади. Бу ҳолда бундай нашрларни бирламчи илмий адабиёт сифатида қараб чиқиш мумкин. Илмий нашрларни бирламчи ва иккиламчи нашрларга бўлиш асосида бир нечта муҳим фикр-мулоҳазалар ётади.

Биринчидан, бирламчи илмий нашрларни тақриздан ўтказиш ва тузилмасининг стандартлиги (гарчи юз фоиз бўлмаса ҳам) сифат кафолати ҳисобланади ва уларни ўқувчилар томонидан қабул қилинишини енгиллаштиради.

Бу илмий тадқиқот натижаларининг биринчи нашрий тақдимоти бўлиши кераклиги ҳақидаги талаб битта ва ўша мақолани қайта чоп эттиришнинг, демак, илмий мақоллар сонини кераксиз кўпайтиришнинг олдини олади. Бундан ташқари бу талаб у ёки бу кашфиётнинг ва илм-фандаги натижалар муаллифлигининг жорий ва бўлажак муаммолари ечимини соддалаштириши мумкин [3].

Иккинчидан, библиографик тизимлари учун илмий нашрлардан рефератлар олиш имкониятининг мавжудлиги маълумотлар олишни осонлаштиради ва демак бу материаллар йўқолиб қолиш эҳтимолини камайтиради. Ҳозирги вақтда илмий ҳамжамият аъзоларининг борган сари кўпроқ қисми қуйидаги таснифланишга риоя қилмоқдалар. Бирламчи илмий нашрлар оригинал тадқиқотларни тавсифлаб берувчи ва тақриздан ўтказилган илмий журналда чоп этилган нашрлар ҳисобланади.

Барча бошқа илмий нашрлар, илмий шарҳ кўринишидаги мақолалар, анжуманларнинг илмий маърузалари, монографиялар, илмий тўпламлар иккиламчи илмий нашр саналади.

Кенг оммага мўлжалланган энциклопедиялар, дарсликлар ва худди шунга ўхшаш нашрлар учинчи тоифадаги илмий нашрлар ҳисобланади.

Халқаро илмий нашрлар тизимида муаллифлик ҳуқуқлари. Илмий нашр муаллифларининг муаллифлик ҳуқуқлари ҳозирги кунда муаллифлик ҳуқуқи ҳақидаги қонун билан ҳимояланади.

Муаллифлик ҳуқуқи объектлари вазифаси ва унинг кадр-қиммати тақдим этилиш усулига боғлиқ бўлмаган фан, адабиёт ва санъат асари ҳисобланади. Муаллифлик ҳуқуқи субъектлари, яъни илмий ишнинг муаллифлик ҳуқуқига эга бўлган шахслар илмий иш муаллифлари ҳисобланади.

Муаллифлик ҳуқуқи ҳақидаги қонун мулкый бўлмаган ҳуқуқларни: яъни босмадан чиқариш, намойиш қилиш, тайёр маҳсулотни сотишни ҳам ҳимоя қилади. Мулкый ҳуқуқ копирайт деб аталади (*“Copyright is the exclusive legal right to reproduce, publish, and sell the matter and form of a literary, musical, or artistic work”, Webster's Third New International Dictionary, Merriam Company, Publishers*). © белгиси копирайт (инглиз тилидан олинган сўз бўлиб, *copyright* – босмадан чиқариш ҳуқуқи, муаллифлик ҳуқуқи) деб аталади ва бу белги нашрга муаллифлик ҳуқуқи белгиси сифатида кўйилади.

Номулкый ҳуқуқ кўпинча бегона бўлмаган ҳуқуқ саналади, яъни уларни бошқа шахсларга сотиш мумкин эмас ва муддатсиз амалда бўлади. Мулкый ҳуқуқ қонун билан белгиланган давр мобайнида амалда бўлади ва бошқа шахсга берилиши мумкин. Бошқа шахсга берилганида илмий асар эгаси, яъни копирайт соҳиби бошқа шахс бўлади. Бу муддат тугаганидан кейин асар (илмий асар) умумий мулк ихтиёрига ўтади (*public domain*).

Копирайт билан ҳимоя қилинган асар ёки унинг бир қисмидан мулк эгасининг, яъни копирайт соҳибининг руҳсатсиз фойдаланиб бўлмайди. Ҳар доим ҳам копирайт эгаси асар муаллифи бўлмайди. Копирайт бу асарга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи ҳисобланади. Фақатгина копирайт соҳибигина асарни ўзи тиклаши, қайта ишлаб чиқариши, ундан нусха олиши ва тарқатиши (ижарага бериши, сотиши) мумкин. У асарни ёки унинг бирор-бир қисмини қайта чоп эттириши, оммавий намойиш этиши, бу ҳаракатлардан манфаат топиши ёки бошқа шахсга буни амалга оширишига руҳсат бериши мумкин. Агар асар муаллифи копирайт соҳиби бўлмаса у таъкидланган асар билан бу ҳаракатларни амалга ошира олмайди.

Кўплаб мамлакатларнинг қонунларига мувофиқ фан, адабиёт, санъат асарларига бўлган мулкый ва номулкый ҳуқуқлар бу асар қаерда ва қачон эълон қилинган (чоп этилган, намойиш этилган ва ҳоказо) бўлса ҳам муаллифнинг яратган асарга ҳуқуқи қайддан ўтказилганми, йўқми, уни яратган шахсга иш тугалланиши билан берилади. Агар сиз шеър ёзган бўлсангиз ёки расм чизган бўлсангиз сиз шу заҳотиёқ бу асарнинг муаллифига айланасиз. Агар асар бир неча киши томонидан яратилган бўлса, уларнинг ҳар бири копирайт соҳибига айланади ва барча копирайт соҳибларининг ҳуқуқлари тенг саналади, бироқ, агар бу асарни яратиш сизнинг бевосита ишингиз ёлланма иш бўйича ёки шартнома асосидаги иш бўлса, асарга бўлган мулкый ҳуқуқ, яъни копирайт иш берувчига ўтади. Бу ҳолда, сиз муаллиф бўлишингизга қарамай, иш берувчидан расмий руҳсат олишингизга тўғри келади.

Копирайт фан, адабиёт ва санъатнинг оригинал асарини, унинг муайян намоён бўлишини (роман, куй, расм, ҳикоя, илмий мақола, дастурни) ҳимоя қилади, аммо унинг асосида ётган ғоя, усул, жараён, концепция ва ҳ.к. ларни ҳимоя қилмайди. Асар эълон қилинганидан кейин ундаги ғоя, усуллар, тамойиллар, кашфиётлар ва шу кабилар бошқа муаллифлар томонидан қўлланилиши ва ривожлантирилиши мумкин, бироқ асар муаллифи унинг муаллифилигича қолади. Масалан, иккинчи жаҳон уруши ҳақидаги роман копирайт билан ҳимояланиши мумкин, бу мавзуда янги романларни ёзиш ғояси копирайт томонидан ҳимоя қилинмайди.

Номулкый муаллифлик ҳуқуқларини бузиш плагиат деб аталади. Плагиат кўп ҳолларда ўзининг номи билан бошқаларнинг илмий ишларини, ғояларини уларга ҳавола қилмаган ҳолда

чоп эттиришда намоён бўлади. Плагиатнинг асосий белгиси муаллифликни ўзлаштириб олиш саналади. Муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган илмий асарлардан ғайри қонуний тарзда фойдаланиш, чоп эттириш, ундан нусха олиш ва шунга ўхшашлар, гарчи ғайри қонуний қўлланилса-да, агар унда ҳақиқий муаллиф кўрсатиб ўтилса, плагиат ҳисобланмайди.

Мулкий ҳуқуқларни бузиш билан асарлардан бундай тарзда фойдаланиш контрафакция (бировнинг асарини қонунга хилоф равишда қайта бостириб, муаллифлик ҳуқуқини бузиш; адабий асарни сохталаштириб чиқариш) ёки қароқчилик деб аталади. Кўплаб мамлакатларда копирайт ҳақидаги қонунда копирайт билан ҳимояланган асарлар танқид, шарҳ, муҳокама, оммавий ахборот воситаларида хабарлар, ўқитиш ва ўргатиш ҳамда илмий тадқиқотлар учун қўлланилиши мумкин деб кўрсатиб қўйилган. Бироқ бу ҳолда асардан ҳалол, виждонан, инсоф билан фойдаланиш керак.

АДАБИЁТЛАР

1. Парпиев О.А., Ахмедов Ш. Техниканинг такомиллашув жараёнида инсонларнинг касбий тайёргарлик даражасининг ортиши. Ўзбекистон республикаси ОваЎМТВ Андижон машинасозлик институти, “GM-UZBEKISTAN” АЖ Тошкент ш. Турин Политехника институти “Инновацион ривожланиш муаммолари, ишлаб чиқариш, таълим, илм-фан” мавзусидаги вазирлик миқёсидаги илмий-техникавий анжуман материаллари тўплами. 1-китоб. 573-575 бетлар. 2017 йил 25-26 апрель.
2. Парпиев О.А., Бўронов Б. Узлуксиз таълим тизимида педагог таълимининг янгича мазмуни ва ташкилий шакллари излаш. Инновация: фан, таълим, технология. АндДУ илмий услубий мақолалар тўплами. 2017 йил 2-сон. 123-128 бетлар.
3. Авлакулов, М., & Кодиров, И. (2017). Использование лизиметров в целях установления водно-солевого режима почв для условий Кашкадарьинской области. Актуальная наука, (1), 21-24. – №. 1. – С. 21-24.
4. Matyakubov B. et al. Improving water resources management in the irrigated zone of the Aral Sea region //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2021. – Т. 264. – С. 03006.
5. Авлакулов, М., & Хазратов, А. Н. (2017). Закономерности динамики процессов влаги-соли переноса в почво-грунтах. Инновационное развитие, (5), 9-10.
6. Eshev, S., Rahmatov, M., Khazratov, A., Mamatov, N., Sagdiyev, J., & Berdiev, M. (2021). Critical flow velocities in cohesive saline soils. In E3S Web of Conferences (Vol. 264, p. 03071). EDP Sciences.